

УДК 343.1:347.965

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.54>

Жовтан О.В.

*аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»***СТАНДАРТИ ЄСПЛ ЩОДО УЧАСТІ ЗАХИСНИКА
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Постановка проблеми. Незважаючи на активні дії України щодо євроінтеграції та впровадження норм, що захищають права, свободи і законні інтереси людини, Україна лідирує в антирейтингу щодо кількості заяв поданих до ЄСПЛ, стабільно посідаючи 3 місце впродовж останніх років [20]. Це свідчить про системне порушення прав людини закріплених в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. З огляду на зазначене, вбачаємо за необхідне, дослідити рішення ЄСПЛ, які стосуються регламентації участі захисника у кримінальному провадженні, оскільки мінімізація порушень щодо участі захисників – сприятиме здійсненню ними ефективнішого захисту та відповідно зменшенню кількості порушень прав, свобод та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Стан наукової розробки проблеми. В науковій літературі окремі вчені Р.П. Савчук [19] та П.М. Рабінович [5], розглядали питання стандартів. В свою чергу М.Г. Моторигіна [3] розглядала стандарти здійснення ефективного захисту захисником у кримінальному провадженні. Однак питання відносно стандартів ЄСПЛ щодо участі захисника у кримінальному провадженні системно не досліджувались.

Метою наукової статті є дослідження норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, і виділення стандартів ЄСПЛ щодо участі захисника у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день одним з актуальних між-

народно-правових документів в Україні є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 1950 року [2]. Її актуальність та популярність пояснюється принципом «живого права», коли закріплені ще в 1950 загальні положення щодо захисту прав людини і її основоположних свобод постійно розвиваються внаслідок активної роботи Європейського суду з прав людини. Наслідком чого джерелом права виступає не тільки Конвенція, але і рішення ЄСПЛ, що закріплено в ст. 2 закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [4], які в своїй сукупності формують стандарти забезпечення прав людини, в тому числі, щодо участі захисника під час здійснення кримінального провадження.

Зважаючи на відсутність чіткого визначення категорії стандарт в міжнародно-правових документах, різні автори дають різні визначення цьому поняттю. Так, в літературі зазначається, що «стандарти в міжнародному праві є універсально визнаними нормами, які, з одного боку, є мінімально допустимим консенсусом, а з іншого – зразками для наслідування» [19, с.368]. А ось, П.М. Рабінович зазначає, що стандартами є «закріплені в міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані та функціонально універсальні принципи й норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем суспільного розвитку та його динамікою, а також встанов-

люють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони та захисту й передбачають санкції політико-юридичного або політичного характеру за їх порушення» [5, с.24].

З огляду на досліджені визначення, варто зазначити, стандарти в кримінальній процесуальній діяльності - це закріплена в міжнародних документах, рішеннях міжнародних судів сукупність критеріїв, правил або вимог з окремих питань кримінального процесуального законодавства, що покликана забезпечити пропорційність між реалізацією кримінальних процесуальних повноважень і дотриманням мінімального закріпленого обсягу прав людини, з урахуванням цивілізаційного розвитку суспільства.

Більшість стандартів щодо кримінального процесу закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також формуються внаслідок активної роботи ЄСПЛ. З огляду на що окремі їх положення будуть предметом нашого дослідження.

Так, вимоги, що висуваються до рівня кваліфікації захисників не покликані обмежити особу у праві вільно обрати захисника, вони сприяють формалізації та систематизації мінімальних вимог, що ставляться до захисника для забезпечення ефективного захисту особи та безперешкодного функціонування системи правосуддя. Саме про це і зазначає ЄСПЛ в своєму рішенні «Загородній проти України»: «Суд зазначає, що право заявника на вільний вибір свого захисника було обмежено, оскільки захисник за його вибором був юристом, але не мав свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. На думку суду, таке обмеження права на вільний вибір захисника само по собі не порушує питання за пп. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки певна юридична кваліфікація може вимагатися для забезпечення ефективного захисту особи та безперешкодного функціонування системи правосуддя. Право заявника на вільний вибір захисника було обмежено у спосіб, несумісний з вимогами пунктів 1 та 3 ст. 6 Конвенції» [16].

Можливість особі вільно обрати захисника, який буде представляти її інтереси також розглядається ЄСПЛ як гарантія забезпечення особі права на захист. Разом з тим, відповідне право наявне у випадку, якщо особа самостійно в змозі забезпечити собі захисника. У випадку надання державою безкоштовного захисника, особа позбавляється такого права, окрім випадків неефективного виконання захисником своїх зобов'язань. Зазначена позиція наявна у рішенні ЄСПЛ у рішенні по справі «Артіко проти Італії»: «право обирати захисника на власний розсуд виникає лише тоді, коли обвинувачений має достатні кошти для оплати його послуг. Обвинуваченому, у якого таких коштів немає і який отримує безоплатну правову допомогу, право вибору за п. 3 (с) ст. 6 Конвенції не гарантується, однак правова допомога має бути «практична й ефективна», а не «теоретична й ілюзорна» [12].

Затримана особа, щодо якої здійснюються процесуальні дії у кримінальному провадженні, окрім перебування у вразливому стані, зазвичай не в повній мірі розуміє зміст та наслідки процесуальних дій, в яких він вимушено бере участь, саме тому важливим є негайний доступ особи до захисника, який з перших процесуальних дій має здійснювати надання професійної правничої допомоги особі. На це вказують рішення ЄСПЛ у справі «Тодоров проти України»: «Суд повторює, що доступ до захисника має надаватися з першого допиту підозрюваного працівниками міліції, за винятком випадків, коли конкретні обставини відповідної справи свідчать, що існують вагомі підстави для обмеження такого права» [9].

В свою чергу, ЄСПЛ у справі «Тихонов проти України» критично ставиться до отриманих показань особи на початковому етапі розслідування в контексті розуміння та реалізації нею права на захист, через відсутність на цьому етапі захисника, наявність якого гарантувало б усвідомлення та дотримання особою цього права: «хоча немає доказів жорстокого поводження із заявником, обставини справи свідчать про те, що відсутність правової

допомоги на початковому етапі розслідування зашкодила його праву на відмову від надання показів та праву не свідчити проти себе [...] Констатовано порушення пункту 1 та підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції» [7].

В науковій літературі також звертається увага на ранній доступ до правової допомоги: «у країнах Європи значна увага приділяється принципу раннього доступу до правової допомоги, у тому числі право на захист під час першого допиту. Як показав аналіз практики ЄСПЛ, підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинилася особа, починають суттєво погіршувати її становище» [1].

Особи, що підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, можуть відноситись до різних вразливих верств населення та не мати можливості здійснювати захист самостійно, або ж серйозність висунутих обвинувачень та вид і розмір покарання може свідчити про неможливість допущення помилки під час захисту особи. Саме у зв'язку з цим, ЄСПЛ вказує про необхідність передбачити випадки обов'язкової участі захисника в кримінальному провадженні, що в цілому ефективно реалізується Україною: «порушення п. 1 та підп. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції щодо права заявника на захист ЄСПЛ встановив у зв'язку з тим, що під час провадження у Верховному Суді України заявнику не було надано юридичну допомогу захисника, оскільки норми Кримінально-процесуального кодексу України не передбачали обов'язкового надання безоплатної правової допомоги особам, яким вже призначено максимально суворий вид покарання; однак, зважаючи на серйозність висунутих заявникові обвинувачень та можливу міру покарання, інтереси правосуддя вимагали обов'язкової участі захисника у цій справі» [10].

Зважаючи на вимоги, що ставляться до захисника у кримінальному провадженні, особа має пройти довгий шлях до початку

роботи захисником, це, а також складність, важливість та відповідальність роботи захисника сприяють достатньому розміру гонорару за його роботу. В окремих випадках, особа, що підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, не в змозі оплатити послуги захисника через фінансові труднощі щодо цього ЄСПЛ передбачає обов'язок держави створити систему безкоштовного надання правової допомоги і обов'язок посадових осіб повідомити особу про наявну можливість вимагати захисника за призначенням. Так у справі «Талат Тунч проти Туреччини» ЄСПЛ наголошує, що «перешкоди, які мали місце при дотриманні прав на захист, можна було подолати, якби національні органи, розуміючи фінансові труднощі заявника, надали йому інформацію про можливість вимагати для себе безкоштовного адвоката за призначенням. Разом з тим, органи влади виявили пасивність, тим самим нехтуючи своїм обов'язком забезпечити рівність сторін у судовому процесі» [18].

Із правом вільно обирати собі захисника кореспондується право вільно відмовлятися від захисника, окрім випадків безкоштовного надання правничої допомоги. Тим не менш ЄСПЛ в свої рішеннях вказує на необхідність отримати чітку, однозначну відмову від захисника, а також за можливості обґрунтування такої відмови для розуміння її добровільності, про що зазначає ЄСПЛ у рішенні в справі «Боротюк проти України»: «Суд зауважує, що визнавальні показання заявника, надані ним за відсутності захисника та за обставин, які дають підстави підозрювати, що відмову від захисника, а так само і визнавальні показання, отримано всупереч його волі, були використані як докази, на підставі яких заявник був засуджений судом. Отже, суд визнає, що заявник зазнав такого обмеження права на доступ до захисника, яке підірвало загальну справедливість провадження у його справі. Суд дійшов висновку про те, що в цій справі мало місце порушення пункту 1 статті 6 у поєднанні з підпунктом «с» пункту 3 статті 6 Кон-

венції» [13]. Також Суд вказує на обов'язок перевірити не тільки добровільність відмови, але і усвідомлення особою наслідків відмови від захисника, що він виклав у рішенні у справі «Сітневський та Чайковський проти України»: «Суд першої інстанції, попри відмову обвинуваченого на етапі досудового розслідування від захисника, не довів до відома заявника усю складність правових питань, до яких він був причетний, або що заявник сам був в змозі оцінити ці питання. Отже, не можна стверджувати, що відмова заявника від свого права на правову допомогу була зроблена за наявності повного усвідомлення її правових наслідків. Заявник звернувся з клопотанням про призначення захисника в апеляційному суді та ВСУ» [8].

Наявність в кримінальному провадженні захисника, який сумлінно виконує покладену на нього функцію, сприяє реалізації особи права на захист. Однак ЄСПЛ, в своїх рішеннях вказує на непоодинокі випадки протидії роботі захисника, що тягне за собою неналежне виконання останнім своїх функцій. Так, наприклад, у справі «Т. та В. проти Об'єднаного Королівства» Суд визнав, що захисник внаслідок занадто великої кількості людей на судовому засіданні не зміг повною мірою надати правову допомогу неповнолітній особі, яка залежала від порад захисника: «Суд встановив відсутність ефективної участі неповнолітнього обвинуваченого у судовому розгляді та, відповідно, порушення ст. 6 Конвенції у зв'язку з присутністю значної аудиторії (надмірна публічність) та наявністю певних елементів облаштування зали судового засідання, які, на думку ЄСПЛ, завадили дитині повною мірою користуватися правовою допомогою захисника, слідувати його вказівкам та розважливо підходити до прийняття рішень щодо свого захисту» [14]. Також ЄСПЛ, вказує на порушення Конвенції у випадку неповідомлення заявниці про надану їй безкоштовну правову допомогу та ненадання достатнього часу для ознайомлення захисника з матеріалами провадження:

«вона клопотала про надання безоплатної юридичної допомоги, і національний суд надав таку допомогу, призначивши захисника для захисту заявниці. Але до судового розгляду 06 листопада 2000 року їй про це не повідомили, відтак заявниця не мала змоги скористатись юридичною допомогою для підготовки свого захисту. Отже, суд дійшов висновку, що в цій справі мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, а також пп. «b» і «c» п. 3 ст. 6 Конвенції з огляду на ненадання заявниці можливості організувати свій захист та отримати ефективну юридичну допомогу» [6].

У рішенні у справі «Бартая проти Грузії» ЄСПЛ зазначив, що суд має забезпечити участь захисника шляхом перенесення засідання: «відмова суду перенести засідання за клопотанням адвоката, що брав участь в іншому процесі, та розгляд справи без захисника є порушенням ст. 6 Конвенції» [17], або ж у випадку систематичної неможливості захисника з'являтися в судові засідання – призначити захисника за призначенням.

Наявність в кримінальному провадженні досвідченого захисника, стосовно процесуальної діяльності якого посадові особи не чинять протидію, на думку ЄСПЛ ще не свідчить про здійснення ним ефективного захисту, про що він прямо зазначає у рішенні у справі «Артико проти Італії», в якому суд констатував порушення ст. 6 Конвенції та наголосив щодо «необхідності розмежування призначення захисника та отримання правової допомоги, оскільки власне призначення ще не є забезпеченням ефективною правовою допомогою. Призначений адвокат може через різні обставини (об'єктивні чи суб'єктивні) не виконати свої професійні обов'язки. Органи влади, «якщо вони поінформовані про це, повинні або замінити захисника, або примусити його виконувати свої професійні обов'язки» [12].

В свою чергу у рішенні по справі «Яременко проти України» ЄСПЛ зазначає про ознаки формального захисту, вказуючи на необхідність системної роботи захисників із

підозрюваними/обвинуваченими, і поза процесуальною діяльністю також: «той факт, що кожен із двох інших захисників, які представляли заявника, бачив його лише один раз і тільки під час допиту, і що до допиту ніхто із них із заявником не бачився, найімовірніше свідчить про формальний характер їхніх послуг. Констатовано порушення підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції» [11].

Ми вже зазначали про вимоги ЄСПЛ щодо надання безоплатної правничої допомоги, разом з тим ЄСПЛ у рішенні «Артіко проти Італії», вказує те, що такий захист має бути практичним та ефективним: «право обирати захисника на власний розсуд виникає лише тоді, коли обвинувачений має достатні кошти для оплати його послуг. Обвинуваченому, у якого таких коштів немає і який отримує безоплатну правову допомогу, право вибору за п. 3 (с) ст. 6 Конвенції не гарантується, однак правова допомога має бути «практична й ефективна», а не «теоретична й ілюзорна» [12]. Вказаний висновок Суд відтворив і у рішенні по справі «Кац та інші проти України», в якому Суд наголосив на тому, що «забезпечення юридичного захисту має бути достатнім як у теорії, так і на практиці, оскільки без цього їм не вистачатиме належної доступності та ефективності» [15].

Досліджені нами рішення ЄСПЛ, свідчать, що участь захисника у кримінальному провадженні є одним з ключових елементів реалізації права на справедливий суд, оскільки порушення процесуальних правил участі захисника в кримінальному провадженні оцінювалось ЄСПЛ як порушення права на справедливий суд. Разом з тим, значна частина досліджених нами рішень стосувались України. Зазначене свідчить про необхідність формування чітких стандартів щодо участі захисника у кримінальному провадженні.

Стандартами ЄСПЛ щодо участі захисника в кримінальному провадженні визнаються – закріплені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та в рішеннях ЄСПЛ сукупність критеріїв, пра-

вил і вимог щодо участі захисника в кримінальному провадженні, що покликані забезпечити пропорційність між реалізацією кримінальних процесуальних повноважень і дотриманням мінімального закріпленого обсягу прав людини, реалізуючи право особи на захист задля досягнення справедливого судового розгляду.

Висновки. Система стандартів участі захисника у кримінальному провадженні має формуватися на основі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та рішень ЄСПЛ, і, на нашу думку, включає наступні стандарти: належного професійного рівня захисника, вільного вибору захисника, доступності послуг захисника, обґрунтованої відмови від захисника, сприяння організації захисником захисту.

Так, розглядаючи стандарт належного професійного рівня, варто зазначити, що він покликаний встановити мінімальні вимоги до статусу, кваліфікації, досвіду, навичок осіб, що здійснюють захист у кримінальному провадженні, для забезпечення максимально ефективного захисту особи та безперешкодного функціонування системи правосуддя. Також, відповідний стандарт покликаний забезпечити здійснення захисником ефективного захисту в кримінальному провадженні, який формально характеризується як активною процесуальною діяльністю захисника, так і активною позапроцесуальною діяльністю.

Наступним стандартом є вільний вибір особою захисника, який передбачає самостійне обрання підозрюваним або обвинуваченим або довіреною ним особою захисника, без вказівок, вимог, шантажу та іншого впливу посадових осіб. При цьому особа має право на вибір лише захисників за договором. Особа позбавлена вибору захисника у випадку надання їй захисника за призначенням, окрім випадків неефективного здійснення останніми своїх обов'язків.

Стандарт доступності послуг захисника характеризується раннім доступом захисника до підозрюваного або обвинуваченого

до або під час проведення першої процесуальної дії у кримінальному провадженні. Оскільки особа в даному випадку перебуває у вразливому стані, не повністю розуміє зміст своїх прав та способів їх реалізації. Держава зобов'язана створити систему безоплатної правничої допомоги, щоб у випадках відсутності в підозрюваного чи обвинуваченого коштів для роботи захисника, посадові особи були б зобов'язані повідомити особу про наявне у неї право отримати можливість захисника за призначенням.

В свою чергу стандарт обґрунтованої відмови від захисника направлений на встановлення у підозрюваного чи обвинуваченого причин відмови, оскільки у випадку відсутності у особи коштів на залучення захисника, особа має право на отримання безоплатної правничої допомоги, і їй це право мають роз'яснити. Також стандарт передбачає обов'язкове встановлення добровільності відмови особи від захисника, що пояснюється випадками незаконного впливу на особу для прийняття нею відповідного рішення. Добровільність відмови має встановлюватись особисто, з мінімальною кількістю учасників кримінального провадження, для підвищення відчуття захищеності, довіри та щирості у особи. Окрім встановлення добровільності та причин, особі необхідно пояснити наслідки

відмови від надання їй правової допомоги.

Що ж стосується такого стандарту як сприяння організації захисником захисту, то він реалізовується особами, що мають процесуальні повноваження у кримінальному провадженні і характеризується забезпеченням умов для реалізації захисником своєї функції. Наприклад, шляхом надання достатнього часу для ознайомлення захисника з матеріалами провадження та проведенням з підозрюваним або обвинуваченим спілкування. Також він характеризується дотриманням уже встановлених вимог щодо гарантій виконання захисником своєї функції, наприклад, винесення рішення судом про залучення захисника за призначенням у випадку його обов'язкової участі та зволікання особи щодо його залучення. Даний стандарт також передбачає вимогу не перешкоджання захиснику реалізовувати покладену на нього функцію, що може відбуватись, наприклад, шляхом порушення конфіденційності спілкування.

Охарактеризовані нами стандарти участі захисника у кримінальному провадженні не є вичерпними, та можуть доповнюватись новими стандартами, які можуть формуватись внаслідок активної роботи ЄСПЛ для дотримання або захисту прав, що передбачені у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Анотація

В статті здійснюється аналіз рішень ЄСПЛ для пошуку констатованих порушень Конвенції про захист прав особи та основоположних свобод, з метою сформулювати стандарти ЄСПЛ щодо діяльності захисника в кримінальному провадженні та для зменшення рівня порушень Конвенції в подальшому.

Було встановлено, що стандартами ЄСПЛ щодо участі захисника в кримінальному провадженні визнаються – закріплені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та в рішеннях ЄСПЛ сукупність критеріїв, правил і вимог щодо участі захисника в кримінальному провадженні, що покликані забезпечити пропорційність між реалізацією кримінальних процесуальних повноважень і дотриманням мінімального закріпленого обсягу прав людини, реалізуючи право особи на захист, для досягнення справедливого судового розгляду.

Внаслідок дослідження рішень ЄСПЛ, було встановлено, що система стандартів участі захисника у кримінальному провадженні, включає наступні стандарти: належного професійного рівня захисника, який покликаний встановити мінімальні вимоги до статусу, кваліфікації, досвіду, навичок осіб, що здійснюють захист у кримінальному провадженні для забезпечення макси-

мально ефективного захисту особи та безперешкодного функціонування системи правосуддя; вільного вибору захисника, який передбачає самостійне обрання підозрюваним або обвинуваченим або довіреною ним особою захисника, без вказівок, вимог, шантажу та іншого впливу посадових осіб; доступності послуг захисника, що характеризується раннім доступом захисника до підозрюваного або обвинуваченого до або під час проведення першої процесуальної дії у кримінальному провадженні, обов'язком держави створити систему безоплатної правничої допомоги; стандарт обґрунтованої відмови від захисника направлений на встановлення у підозрюваного чи обвинуваченого причин відмови від правової допомоги; стандарт сприяння організації захисником захист – реалізовується особами, що мають процесуальні повноваження у кримінальному провадженні і характеризується забезпеченням умов для реалізації захисником своєї функції, дотриманням уже встановлених вимог щодо гарантій виконання захисником своєї функції, або не перешкоджання захиснику реалізовувати покладену на нього функцію.

Ключові слова: кримінальне провадження, захисник, рішення ЄСПЛ, стандарти ЄСПЛ, стандарти ЄСПЛ щодо участі захисника у кримінальному провадженні.

Zhovtan O.V. ECHR standards on the participation of defense officer in criminal proceedings Summary

The article analyzes the decisions of the ECHR to find established violations of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in order to form the standards of the ECHR regarding the activities of a defense lawyer in criminal proceedings to further reduce the level of violations of the Convention.

It was established that the standards of the ECHR regarding the participation of a defense lawyer in criminal proceedings are recognized as a set of criteria, rules and requirements regarding the participation of a defense lawyer in criminal proceedings, enshrined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and in the decisions of the ECHR, which are designed to ensure proportionality between the implementation of criminal procedural powers and compliance with the minimum established scope of human rights, realizing the right of a person to defense, in order to achieve a fair trial.

As a result of the study of the decisions of the ECHR, it was established that the system of standards for the participation of a defense attorney in criminal proceedings includes the following standards: the appropriate professional level of the defense attorney, which is designed to establish minimum requirements for the status, qualifications, experience, and skills of persons providing defense in criminal proceedings to ensure the most effective protection of the individual and the smooth functioning of the justice system; free choice of defense attorney, which involves the independent selection of a defense attorney by the suspect or accused or a person entrusted by him, without instructions, demands, blackmail, or other influence from officials; accessibility of defense attorney services, characterized by early access of the defense attorney to the suspect or accused before or during the first procedural action in criminal proceedings, the obligation of the state to create a system of free legal aid; the standard of justified refusal of defense attorney is aimed at establishing the reasons for the refusal of legal aid by the suspect or accused; standard of assistance to the organization by the defense attorney – is implemented by persons with procedural powers in criminal proceedings and is characterized by ensuring the conditions for the defense attorney to perform his function, compliance with the already established requirements regarding guarantees for the defense attorney to perform his function, or not preventing the defense attorney from performing the function assigned to him.

Key words: criminal proceedings, defense attorney, ECHR decisions, ECHR standards, ECHR standards regarding the participation of defense attorney in criminal proceedings.

Список використаних джерел:

1. Балалацька О.Р. Окремі проблеми забезпечення адвокатом права на захист. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 8–14
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція від 04 листопада 1950 року, № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Моторигіна М.Г. Стандарти здійснення ефективного захисту захисником у кримінальному провадженні. *Питання боротьби із злочинністю*. 2020, № 40. С. 33-39
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : закон України від 23 лютого 2006 року, № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
5. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук*. 2016. № 1 (84). С.19-29
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 червня 2009 року у справі «Лучанінова проти України», заява № 16347/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788#Text
7. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 березня 2016 року у справі «Тихонов проти України», заява № 17969/09. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b13#Text
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 грудня 2017 року у справі «Сітневський та Чайковський проти України», заяви № 48016/06 та № 7817/07. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b91#Text
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 квітня 2012 року у справі «Тодоров проти України», заява № 16717/05 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_806#Text
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 травня 2012 року у справі «Довженко проти України», заява № 36650/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_845#Text
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 червня 2008 року у справі «Яременко проти України», заява № 32092/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 травня 1980 року у справі «Артико проти Італії». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO6472>
13. Рішення Європейського суду з прав людини від 16 березня 2011 року у справі «Боротюк проти України», заява № 33579/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_704#Text
14. Рішення Європейського суду з прав людини від 16 грудня 1999 року у справі «Т. та В. проти Об'єднаного Королівства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text
15. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2008 року у справі «Кац та інші проти України», заява № 29971/04. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_485
16. Рішення Європейського суду з прав людини від 24 лютого 2012 року у справі «Загородній проти України», заява № 27004/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_739#Text
17. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 липня 2018 року у справі «Бартая проти Грузії», заява № 10978/06. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-bartaya-proti-gruzii-pres-reliz/>
18. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 березня 2007 року у справі «Талат Тунч проти Туреччини», заява № 32432/96. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»: \[«001-124773»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»: [«001-124773»]})
19. Савчук Р.П. Поняття та система міжнародних стандартів правоохоронної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №2. С. 369-373
20. Україна на третьому місці за кількістю справ у ЄСПЛ. *Офіційний сайт медіа Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/01/25/7178222/>